

ПОЗНАТИ ЛИ СА БИЛИ ПРОСТРАННИТЕ ЖИТИЯ НА КОНСТАНТИН-КИРИЛ И МЕТОДИЙ В ЧЕХИЯ ПРЕЗ X-XI ВЕК

ДЕСИСЛАВА АТАНАСОВА

Книжнината, създадена във Великоморавското княжество по време на мисията на Константин-Кирил и Методий, както и нейната съдба през следващите няколко столетия в земите на южните и източните славяни представляват един от централните за славистиката проблеми още от времето на зараждането ѝ като наука. Не може да се каже същото обаче по отношение на историята и съдбата на общославянското книжовно наследство на великоморавския период и неговите традиции в културноисторическия контекст на раннофеодалните западнославянски държавни обединения, в частност на Чешкото княжество. Научният интерес в тази област се поражда хронологически по-късно и е провокиран от множеството новооткрити и публикувани в средата и края на XIX в. старославянски ръкописи, определяни, предимно въз основа на езиковите си характеристики, като текстове от чешки произход.

Един от дискуссионните днес въпроси в това отношение е въпросът за наличието или липсата на пряк континуитет между книжовните традиции на великоморавския период и началната фаза на писмената култура в Чешкото пршемисловско княжество. Традиционното скептично становище, поддържано от Й. Добровски и изобщо от възрожденските слависти като цяло, преобладава до 20-те години на XX в., а днес продължава да бъде поддържано предимно от учените-историци В. Новотни, Р. Урбанек, Зд. Фиала, Фр. Граус, Ф. М. Бартош и др. От края на 20-те години обаче и особено през последните няколко десетилетия в руската и чешка славистика въз основа на трудовете на редица учени като М. Вайнгарт, Й. Вашица, Й. Вайс, Б. Хавранек, Й. Храбак, В. Погорелов, Фр. Гривец и много други, които правят повторен анализ и дават нова оценка на наличния вече материал, започва да се оформя мнението, че напълно основателно може да се говори за съществуването на Кирило-Методиевска писмена традиция на територията на Чехия до XIV в. В рамките на общата проблематика се поставят множество въпроси от различен характер (културноисторически, литературноисторически, частно исторически, лингвистични и др.). Един по-конкретен въпрос в рамките на целия комплекс от проблеми е въпросът били ли са познати и използвани в Пршемиловска Чехия някои от произведенията, създадени през IX век във Велика Моравия.

Подобно предположение пръв изказва чешкият славист М. Вайнгарт¹ в края на 40-те години на нашия век, а неговото мнение впоследствие споделят редица учени, като например Фр. Гривец², О. Кралик³, Р. Якобсон⁴ и Р. Вечерка⁵. До настоящия момент такава възможност е допускана по отношение на Пространните жития на двамата славянски първоучители, Похвалното слово за Кирил от Климент Охридски, общото похвално слово за двамата светци, Канона за Димитър Солунски, Житието на Наум Охридски и някои юридически паметници.

Предположението, че в чешка среда през X в. са били познати и използвани двете Пространни жития на Кирил и Методий (нататък съответно ЖК и ЖМ), като цяло се основава на явления от текстологичен, езиков, стилистичен и идеен характер и се опира на няколко главни довода.

На първо място, що се отнася конкретно до Житието на Кирил, за сигурно свидетелство в това отношение се приема фактът, че в хърватските служби за двамата братя, запазени в бревиари от XIV в., са цитирани дословно обширни пасажи (в Люблянската – глава XIV и XV, а в Новлянската – глава XVIII) от Пространното Кирилово житие, а самите служби се определят от някои учени (Р. Вечерка⁶) като паметници, без съмнение създадени през X век в Чехия. Общите за ЖК и хърватските служби пасажи са отбелязани още от Й. Берчич, техният откривател и пръв издател⁷, но въпросът за времето и мястото на възникването им все още предизвиква научни полемики⁸. Аз лично съм склонна да приема за по-вероятно датирането на службите в XIV век, като приемам в това отношение за достатъчно убедителни доводите на В. Ткадлчик и Кр. Станчев. В. Ткадлчик, след обстоен литургичен и езиков анализ, стига до заключението, че в пражкия Емаузки манастир за нуждите на нововъведения църковен празник на Кирил и Методий е била съставена бенедиктинска служба за двамата братя, която впоследствие е попаднала в Хърватско, където от нея са възникнали две нови францискански преработки, засвидетелствани в запазените до днес текстове. Езиковите данни според Ткадлчик също дават основание да се приеме късна датировка (бохемизмите, архаизмите и цитатите от Пространното Кирилово житие биха могли да попаднат в текста и през XIV век)⁹. Кр. Станчев, от своя страна, не приема чешкия произход на службите (според него те са в три различни варианта), като предполага влияние от страна на „чешката легендарна и литургична традиция“, но смята, че „едва ли може сериозно

1. Weingart, M. *První česko-církevněslovanská legenda o svatém Václavu*. — In: Svatováclavský sborník, vol. 1/1, 1934, p. 863-1088.

2. Grivec, Fr. *Konstantin und Method. Lehrer der Slaven*. Wiesbaden, 1960, 271 p.

3. Кралик, О. *Повесть временных лет и легенда Кристиана о святых Вячеславе и Людмиле*. — ТОДРЛ, 19, 1963, 177-207.

4. Jakobson, R. *Minor Native Sources for the Early History of the Slavic Church*. — Harvard Slavic Studies, 2, 1954, 39-74.

5. Večerka, R. *Velkomoravská literatura v přemyslovských Čechách*. — Slavia, 32, 1963, N 3, 399-416.

6. Večerka, R. Цит. съч., с. 399-404.

7. Berčić, J. *Dvije službe rimskoga obreda za svetkovinu svetih Cirila i Metuda*. Zagreb, 1870.

8. По-подробно по този въпрос в цитираната по-горе статия на Р. Вечерка, с. 399-401.

9. Tkačlčík, V. *K datování hláholých služeb o sv. Cyrillu a Metoděje*. — Slovo, 27, 1977, 85-128

да се оспорва българският (вероятно охридски) източник. Като цяло хърватските глаголически ръкописи показват и други връзки с балканската културна традиция¹⁰. Независимо от разногласията по въпроса за мястото на възникването на хърватските глаголически служби, аз съм склонна да приема късната им (XIV век) датировка за достатъчно убедително защитена. При това положение тези паметници не би следвало да имат отношение към поставения тук въпрос.

Вторият важен аргумент на хипотезата е твърдението, че ЖК е използвано като източник за чешкото житие на св. Вацлав и св. Людмила, т. нар. Кристианова легенда (нататък КЛ), написано на латински, според преобладаващото днес в науката мнение, в края на X в. Това твърдение се позовава на цитираните в КЛ пасажии от XVI глава на ЖК, както и на доста конкретната информация, която тя съдържа не само за диспута на Кирил с триезициниците, но изобщо за Моравската мисия и живота на двамата братя. Последното обаче е вярно само що се отнася до най-общата хронологична линия на събитията. От това, което съобщават за самата Моравска мисия Пространните жития, в КЛ са пропуснати почти всички основни моменти (писмото на моравския княз Ростислав до византийския император Михаил III, подготовката на мисията и първоначалния превод на част от библейските текстове) с изключение на съобщението за превода на богослужебните книги, който според КЛ е направен в Моравия. Нещо повече, в КЛ дейността на Методий като моравски архиепископ се свързва единствено с христианизирането на страната и изграждането на църковната ѝ организация, без да се споменава нито за неговия престой при панонския княз Коцел, нито за заточението му в Швабско, нито за довършването на превода на библейските книги и което е още по-странно, не се споменава дори и за смъртта му. Кристиановата легенда представя славянските първоучители предимно като християнски мисионери и апостоли на моравските земи и съдържа редица непознати за Пространните жития моменти (известие за съставянето на азбуката по време на Моравската мисия, покръстването на чешкия княз Борживой от Методий, гибелта на Светополковото княжество и др.).

Що се отнася до цитираните в КЛ фрази от ЖК, необходимо е да се отбележи, че характерът и обемът на тези цитати не ни позволяват да ги свързваме непременно и единствено с текста на ЖК. В случая с КЛ не става въпрос за големи по обем или за съдържащи конкретна информация пасажии, както например в споменатите хърватски служби, при чието съставяне без съмнение е било използвано Кириловото житие, а за дословно цитиране само на два библейски стиха, при това от текстове, които са били широко използвани и чието съдържание е било добре познато – Псалтира и Посланията на апостол Павел. От пълната аргументация на Кирил, както е представена в ЖК, в КЛ са цитирани само стих шести от Псалм 150 „Всичко, що диша, да хвали Господа” и края на стих 39 от глава 14 на Първото послание на апостол Павел до Коринтяните „не забранявайте да се говорят и езици”¹¹.

10. Станчев, Кр. *Хърватските глаголически служби за Кирил и Методий*. – В: Изследвания по Кирило-Методиевистика. София, 1985, с. 256.

11. L u d v í k o v s k ý, J. *Kristianova legenda*, Praha, 1978, p. 12 (1.27-28): Omnis spiritus laudet Dominum и p. 14/1. 41/: Loqui linguis nolite prohibere.

Като цяло начинът, по който Кирил се аргументира в диспута си с триезичниците в КЛ, като се изключат споменатите вече цитати, е твърде различен от този в ЖК, макар че обикновено се твърди обратното. Кристиановата легенда по мое мнение следва различна фактологична и концептуална линия, която се проявява в текста като цяло и особено във връзка с триезичния спор. Различията между двете жития именно по отношение на спора са доста съществени и накратко са следните.

Първо – в ЖК защитните доводи на Кирил имат богословски характер, като се подчертава общочовешкото право на всеки народ да славя Господа на своя език, без да се споменава конкретно случаят с Моравия. В КЛ защитната реч е изцяло във връзка именно с Моравия, а въвеждането на славянски език в богослужението се обосновава с един съвсем не богословски, а чисто прагматичен аргумент – ползата от проповядване на християнството сред езичниците на разбираем за тях език. Накратко този епизод е предаден в КЛ по следния начин. След като е обвинен от папата и другите първенци, че се е осмелил да установи богослужение на славянски език, Кирил смирено се извинява, взима Псалтира, прочита на глас стих шести от псалм 150 „Всичко, що дъша, да хвали Господа” и казва: „. . . защо вие, избрани отци, ми забранявате да извършвам тържественото богослужение на славянски език или друго да превеждам от латински и гръцки на този език. Защото ако можех по някакъв начин да помогна с латински или гръцки на онзи народ, както и на останалите народи, не бих се осмелил на това. Но като видях, че този народ е твърдоглав, че изобщо е необразован и не познава божиите пътища, намерих единствено това средство, което всемогъщият Бог ми внуши и с което спечелих мнозина за него. Затова простете ми, понеже и блаженият апостол Павел, учителят на езичниците, е казал в писмото си до коринтяните – не забранявайте да се говорят и езици.”¹² Всъщност според КЛ това е и цялата реч на Константин-Кирил в спора му с триезичниците. Въз основа обаче само на този пасаж трудно може да се даде еднозначен положителен отговор на въпроса дали при съставянето на КЛ пряко е бил използван текстът на ЖК.

Второ, в Пространните жития е явна една толерираща по отношение на папата тенденция. В ЖК се казва: „Когато /Кирил/ беше във Венеция, насъбраха се срещу него епископи, попове и черноризци. . . и повдигнаха триезичната ерес.”¹³ А в ЖМ следното: „. . . папа Николай прати да ги повикат. . . Той благослови тяхното учение. . . Имаше обаче мнозина други, които хулеха славянските книги. . . Но папата ги прокле, като ги нарече

12. L u d v í k o v s k ý, J. *Цит. съч.*, с. 12 и 14 /1.28-41/: ...cur me, patres electis, prohibetis missarum celebritatem modulari Sclavonice seu alia queque de Latino vel Greco verbo eorum vertere in sermonem? Si enim quivissem ullomodo subvenire populo illi, ut ceteris nacionibus, lingua Latina vel Graca, omnimodo id non presumpsissem. Sed cernens populum dure cervicis fore et omnino ydiotas et ignaros viarum Dei, solum hoc ingenium Omnipotentis cordi meo inspirante comperi, per quod eciam multos illi acquisivi. Quapropter ignoscite mihi, patres et domini, siquidem et beatus Paulus apostolus, doctor gentium, in epistola ad Corinthios inquit: Loqui linguis nolite prohibere.

13. Климент Охридски. *Събрани съчинения*. Т. 3. София, 1973, с. 106: Въ Венеции же възвѣшоу емъ, събраше се на нь епкпи и поповѣ и черноризци. . . и възвѣгоше триезъчноу ересъ. Новоб. превод на с.137.

пилатовци и триезичници.”¹⁴ Както се вижда от приведените цитати, в Панонските легенди папата не е въввлечен в триезичния спор, докато в КЛ той е не само участник в него, но и главният обвинител на Кирил: „Когато един път споменатият Кирил дойде в Рим, за да се помоли, беше обвинен от папата и от останалите представители и управители на църквата. . .”¹⁵ Този именно момент, смятам, няма нищо общо с дипломатичната в това отношение линия на Пространните жития, а отразява различна от тази на Пространните жития концепция.

На трето място трябва да се отбележи още и фактът, че докато в ЖК диспутът с триезичниците е във Венеция и като се изключи това, че славянските книги са осветени от папата, остава сякаш без явни последствия – „С тези думи и с други по-силни ги посрама, остави ги и си отиде”¹⁶, то в КЛ защитната реч на Кирил е произнесена в Рим пред самия папа, след което той, папата, и останалите обвинители „като се възхитиха от вярата на този велик мъж, по свое решение установиха и писмено потвърдиха, в онези земи божествената служба и останалите канонични часове да се извършват на споменатия език”¹⁷.

Последните две известия – прехвърлянето на спора в Рим и писменото папско разрешение за извършване на богослужение на славянски език в моравските земи – биха могли да бъдат във връзка или да напомнят за Пространното житие на Methodий, в което диспутът е също в Рим и в което в глава осма се съдържа текстът на незапазеното в латински оригинал писмо на папа Адриан II от 869 г. до Ростислав, Светополк и Коцел, с което папата изпраща Methodий за „учител на всички онези славянски области” и в което се дават указания литургията да се извършва първо на латински, а после на славянски език. Текстът на това папско писмо е запазен само в ЖМ и отчасти в Похвалното слово за Кирил и Methodий, както и в Кирило-Methodиевския пасаж на руския летописен свод *Повесть временных лет* (т. нар. *Сказание о преложении книги*). Във връзка с последното би следвало да се отбележи, че някои слависти (Н. К. Николски, Р. Якобсон, О. Кралик и др.) допускат възможността то да е използвало източници с чешки произход (конкретно КЛ), но по мое лично мнение източниците на *Сказанието* са по-скоро с южнославянски произход.

Какви други факти освен съдържащото се и в двете творби известие за писмено папско разрешение за използването на славянския език в богослужението биха могли пряко или косвено да подкрепят предположението, че

14. Климент Охридски. *Събрани съчинения*. Т. 3. София, 1973, с. 188:... апостоликъ Никола посъла по на, . . . ; сти оучие юю. . . Бахоу же етера много чадъ, таже гоу жахоу словъникъ на книгы. . . еже апостоликъ пилатъ и ты и трыязъччынники нарекаъ проклатъ. Новоб. превод на с. 199.

15. L u d v í k o v s k ý, J. *Цит. съч.*, с. 12 (1.21-23): Cumque quodam tempore memoratus Quirillus Romam causa orationis adisset, a summo pontifice vel a reliquis sapientibus et rectoribus ecclesie redarguitur ...

16. Климент Охридски. *Събрани съчинения*. Т. 3. София, 1973, с. 107: Ст или же словеси и нъгыми большими посрама ю и шиде, оставяъ ихъ. Новобълг. превод на с. 139.

17. L u d v í k o v s k ý, J. *Цит. съч.*, с. 14 (1.42-45): ... et admirantes tanti viri fidem, auctoritate sua statuunt et firmant suprascripto sermone partibus in illis missarum solemniam ceterasque canonicas horas ymnizari.

КЛ се е опирала също и на данни от ЖМ? Най-съществен в това отношение е доводът, че ЖМ и Житието на св. Вит (нататък ЖВ), чийто чешки произход се смята за безспорен (днес е утвърдено мнението, че то е превод от латински оригинал, направен най-вероятно, както допуска още А. И. Соболевски, в чешка среда в периода X-XI в.), са включени, при това непосредствено едно до друго, в състава на руския Успенски сборник от XII-XIII век, макар че паметта на двамата светци се чества в различно време на литургичната година. Въз основа на това обстоятелство някои учени (М. Вайнгарт¹⁸, Фр. Гривец¹⁹, В. Ткадлчик²⁰, Й. Вашица²¹ и др.) допускат възможността ЖМ и ЖВ да са попаднали в Русия едновременно, направо от чешка среда без българско посредничество.

Струва ми се обаче, че срещу подобно предположение могат да се направят някои възражения, които в най-общи линии се основават на все още недостатъчно изяснения характер на самия Успенски сборник.

На първо място е нужно да се уточни, че в непосредствена близост се намират само текстовете на Пространното житие на Методий и Похвалното слово за Кирил и Методий, първото на листове 102б-109в, а второто веднага след него, на листове 109в-115г. Следват житията на преподобния Пахомий и на мъченик Еразъм и едва след това, от лист 124а до 130а, Житието на Вит, Модест и Кресценций²².

Второ, що се отнася до обстоятелството, че ЖМ и ЖВ са поместени в един и същи сборник, макар че съответното им честване е в различно време на годината (Методий на 06. IV, а Вит на 15. VI), смятам, че то би могло да има решаващо значение само в случай, че това е единична или поне нетипична за целия паметник особеност. В Успенския сборник обаче е включено и друго житие за месец юни, това на св. Феврония, при това именно то е в непосредствена близост до ЖВ (веднага след него на л. 130а-143а).

На трето място, трябва да се има пред вид и фактът, отбелязван от мнозина изследователи на сборника, че календарната непоследователност на четенията е характерна за него като цяло, както за първата му, житийна, така и за втората, хомилетична част.

В първата част житията са правилно подредени до 7 май. Следват текстовете на жития, между които са и тези на Методий и Вит, при които върху изтрит първоначален текст са направени по-късни добавки, които съответстват на разположението на четенията в други минейни сборници, обаче трудно може да се каже дали първоначалните цифри са били случайни грешки, поправени по-късно, или са отразявали друга последователност на четенията²³. Така например в ЖМ върху изтрит текст е отбелязано *n* с числово съответствие 10, а в полето – *z*, т. е. 6. Бодянки смята, че тук случайно

18. Weingart, M. *Československý typ církevní slovančiny, jeho památky a význam*. Bratislava, 1949, p. 67.

19. Grivec, Fr. *Цум. съч.*, с. 187.

20. Tkačičik, V. *Цум. съч.*, с. 92.

21. Vašica, J. *Umučení sv. Víta*. – In: *Na úsvitu křesťanství*. Praha, 1942, p. 87.

22. *Успенский сборник XII-XIII в.*, изд. подг. Князевская, О. Я., В. Г. Демянов, М. В. Ляпон. Москва, 1971.

23. *Цум. съч.*, с. 8-9.

е заменен месец април с месец май, тъй като в следващия текст, Похвално слово за Кирил и Методий, също е написано „ ~~с~~ ~~т~~ ~~о~~ ~~г~~ ~~о~~ ~~г~~ ~~о~~ ~~ж~~ ~~е~~ ~~м~~ ~~е~~ ~~с~~ ~~т~~ ~~а~~ ~~ц~~ ~~а~~“, а двете четива обикновено следват едно след друго под датата 6 април. В ЖВ, както и в Житието на Феврония, върху изтрита първоначална буквена цифра с друг почерк е написано юни (св. Вит се чества на 15., а св. Феврония на 25. юни). Подобни поправки са направени и в други текстове – Видението на пророк Исай, Мъчението на св. Христофор и житието на св. Еразъм²⁴. Хомилетичната част е също необичайно подредена. Тя съдържа словата на Йоан Златоуст за Страстната и Пасхалната седмица, но някои четива за Страстната са поместени след тези за Пасхалната седмица²⁵.

На настоящия етап от изследването на Успенския сборник не могат със сигурност да бъдат определени причините за нарушаването на календарната последователност и принципите на съставянето му и следователно е прибързано да се правят окончателни заключения относно връзките между ЖМ и ЖВ, връзки, които за мен остават с все още неизяснен характер. По принцип не може напълно да се изключи възможността и двете жития да са попаднали в Успенския сборник от чешка среда, но засега тази възможност остава неподкрепена от каквито и да било преки или косвени свидетелства и следователно е изцяло хипотетична.

Аргумент в полза на предположението, че ЖМ е било познато в Чехия през X-XI век биха могли да бъдат също, както смята М. Вайнгарт, някои езикови, стилистични и композиционни сходства между него и съставеното в Чехия през X век. Първо старославянско житие на св. Вацлав. М. Вайнгарт установява, че между двата текста има голяма близост по отношение на формалните изразни средства, синтаксиса и лексиката, въз основа на което заключава, че „авторът на житието на Вацлав със сигурност е познавал Пространното житие на Методий: и в двете произведения забелязваме повече само прости изречения, сложните са малко на брой; връзките между изреченията са в повечето случаи паратактични, а хипотактичните са също малко на брой; една и съща склонност към характеризирани на действащите лица с пряка реч, при това кратка, най-често състояща се от едно изречение“²⁶. Близост от такъв характер обаче не би могла според мен да бъде достатъчна за едно толкова категорично твърдение. В този случай по-убедителна ми се струва преценката на Р. Вечерка. Според него констатираната от М. Вайнгарт родствена „заслужава внимание от гледна точка на структурния анализ и типологичното съпоставяне на литературните произведения. . . , но сама по себе си не е достатъчно доказателство, за да потвърди връзки и в генетично отношение“²⁷.

Въз основа на изложените дотук съображения могат да се направят следните изводи: някои от привежданите доказателства в полза на твърдението, че Пространните жития са били известни в чешка среда през X-XI век, могат да бъдат оспорени (датирането на хърватските служби); други аргументи

24. *Цит. съч.*, с. 9.

25. Пак там.

26. Weingart, M. *Цит. съч.*, с. 1044.

27. Večerka, R. *Цит. съч.*, с. 406.

биха могли да бъдат тълкувани нееднозначно (цитатите от ЖК, общата за КЛ и Пространните жития информация); връзките на ЖМ с ЖВ в Успенския сборник е слабо и несигурно доказателство; сходствата и приликите между КЛ и Пространните жития на Кирил и Методий са от такова естество, че позовавайки се само на тях, можем да предположим както възможността КЛ да е използвала житията за източник, подбирайки онова, което е отговаряло на концепцията ѝ, но също така и възможността тя да е била съставена независимо от тях. Като вземем предвид и големите разлики между двете произведения не само във фактологично, но и в концептуално отношение, струва ми се, с по-големи основания бихме могли да приемем втората възможност.

Не може да се отрече обаче, че авторът на КЛ, съставена цяло столетие след събитията, които описва, добре познава епохата, както и живота на двамата братя, макар и това да се отнася само до най-общата хронологична линия. КЛ споменава или напомня за събития, отразени не само, както смятат някои, в ЖК, но също така и в ЖМ. Във връзка с това ми се струва доста правдоподобно предположението, направено от Й. Пекарж²⁸ и Р. Якобсон²⁹, че е съществувало незапазено днес оригинално старославянско произведение с моравски или чешки произход, което най-вероятно е станало посредник между великоморавската Кирило-Методиевска агиография и чешката писменост през X-XI в.

28. П е к а ř, J. *Nejstarší kronika česká*. Praha, 1903, p. 14-15; 18-19.

29. Я к о б с о н, R. *Цит. съч.*